

सञ्चार मीमांसा

पुस्तक : सञ्चार मीमांसा
लेखक : निर्मलमणि अधिकारी
प्रकाशक : मिडिया एजुकेटर्स एसोसिएसन अफ
नेपाल
पृष्ठ : ३३
प्रकाशन मिति : २०६८

निर्मलमणि अधिकारी

संस्कृत एवं यसबाट निःसृत भाषाहरूमा 'मीमांसा' शब्दलाई मुख्यतः दुई अर्थमा प्रयोग गरिन्छ । बृहत् अर्थमा यसले शब्दकोशमा उल्लेख गरिएभैं "अनुमान र तर्क-वितर्कबाट कुनै विषयको तथ्य पत्ता लगाउने काम; विवेचना" बुझाउँछ (भट्टराई २०६३ : ७४४) । विशेष अर्थमा चाहिँ 'मीमांसा'ले वैदिक षड्दर्शनमध्येको एक दर्शनलाई जनाउँछ । निर्मलमणि अधिकारीकृत *सञ्चार मीमांसामा* यीमध्ये अघिल्लो अर्थमा 'मीमांसा' शब्दको प्रयोग गरिएको छ । वैदिक-हिन्दू दृष्टिकोणबाट सञ्चारसम्बन्धी चिन्तन एवं सैद्धान्तिकरण प्रस्तुत गर्नु यस पुस्तकको ध्येय हो । सञ्चार सिद्धान्त एवं ढाँचाबारे आफ्नो चिन्तनलाई अधिकारीले काव्य (पद्य) स्वरूपमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

सञ्चारलाई मानव समाज र सभ्यताको आधार मानिएकाले सञ्चारबारेको चिन्तन र सैद्धान्तिकरण प्राचीन कालदेखि नै हुँदै आए पनि आधुनिक युगमा ज्ञानको विधाका रूपमा सञ्चारको औपचारिक अध्ययन इस्वी संवत्को बीसौँ शताब्दीमा अमेरिकामा सुरु भयो । आमसञ्चारमाध्यमको उद्भव एवं विकास पनि पश्चिमी मुलुकमा नै भएको हो । अमेरिकी सन्दर्भमा सामान्यतः सञ्चार र विशेषतः आमसञ्चारसम्बन्धी सिद्धान्तले एरिस्टोटलका वाक्कलात्मक सिद्धान्तलाई

नै अगाडि बढाए । जब सञ्चारको अध्ययन अमेरिकाबाहिर (विशेष गरेर एसिया र अफ्रिका महादेश) पनि हुन थाल्यो तब ती देशमा पनि अमेरिकाकै जस्तो पाठ्यक्रम बनाउन थालियो । संसारभरि नै सञ्चार-व्याख्या, सञ्चार-सिद्धान्त, सञ्चार-ढाँचा इत्यादिमा 'अमेरिकीकरण' देखियो । तर सञ्चार संस्कृतिसापेक्ष हुन्छ भन्ने मान्यता भने सन् १९६० को दशकमै विकास भइसकेको थियो । फलस्वरूप सन् १९८० को दशकसम्म आइपुग्दा सञ्चारको अन्तरसांस्कृतिक एवं बहुसांस्कृतिक अध्ययनले पनि मूलधारमा मान्यता पायो । पछिल्लो समयमा एसियालगायतका गैरपश्चिमी सन्दर्भमा सञ्चार चिन्तन एवं सैद्धान्तीकरणको गति बढ्दो छ । एसियाभित्र पनि चिनियाँ, जापानी, भारतीय आदि भनी संस्कृतिविशेषमा केन्द्रित भई अनुसन्धान अगाडि बढेको पाइन्छ । नेपालको सन्दर्भमा सन् २००३ मा सञ्चारको साधारणीकरण ढाँचा प्रतिपादन गरी सञ्चारको मौलिक संस्कृतिसापेक्ष अध्ययनको प्रारम्भ गरेका निर्मलमणि अधिकारीले साधारणीकरण ढाँचासम्बन्धी अनुसन्धानलाई निरन्तरता दिँदै सैद्धान्तिक विकाससमेत समेटी *सञ्चार मीमांसा* तयार पारेका छन् ।

साधारणीकरण सिद्धान्तले विशेष व्यक्तिको अनुभूति, सर्वजनको अनुभूति कसरी बन्छ भन्ने प्रश्नको व्याख्या गर्छ । सन्देशको आदान-प्रदानमा संलग्न प्रेषक र प्रापकबीच तेरो मेरो भन्ने भावना हटी भावात्मक साभेदारी वा एकत्व हुने प्रक्रिया नै साधारणीकरण हो ।

सञ्चार मीमांसामा पाँच अधिकरण रहेका छन् । प्रथम अधिकरण मंगलाचरणसहित सुरु हुन्छ र तत्पश्चात् यसमा मानव मात्र नभएर हरेक जीवले सुख, शान्ति र आनन्द खोजेको र त्यसका लागि शास्त्र, शस्त्र, हिंसा, अहिंसा, ज्ञान जस्ता मार्ग रोजेको बताइएको छ । प्रथम अधिकरणमा अधिकारीको जोड सञ्चारलाई लौकिक र अलौकिक सबै प्रकारका समस्याको समाधानार्थ पेस गर्नुमा रहेको छ । उनका अनुसार संवाद सफल बनाई दुई मानव/समाजलाई कसरी एक बनाउने भन्ने ज्ञान सञ्चार विधामा छ ।

द्वितीय अधिकरणमा कुनै पनि विधामा सिद्धान्तको आवश्यकता हुने भन्दै सञ्चार सिद्धान्त र ढाँचाको आवश्यकता र महत्त्वमाथि प्रकाश पार्न खोजिएको छ । यसमा उनले सञ्चार सिद्धान्त र ढाँचाको विषयवस्तु एवं प्रयोजनबारे उल्लेख गर्दै विभिन्न मतअनुसार सञ्चारसिद्धान्त पनि फरक पर्ने हुँदा देश, काल र संस्कृतिका आधारमा हाल सञ्चार सिद्धान्त र ढाँचा बनिरहेको प्रस्ट्याएका छन् । भारतवर्षीय सञ्चार बुझ्नलाई सञ्चारबारेका मौलिक ज्ञान नहेरी नहुने र सञ्चार विधालाई समृद्ध बनाउन पनि वैदिक-हिन्दू-ज्ञानको दर्शन-सागर अनुसारका

सञ्चार सिद्धान्त बुझ्न आवश्यक रहेको तर्क उनले अगाडि सारेका छन् । 'कम्युनिकेसन' नाममा सञ्चारको अध्ययन औपचारिक रूपमा पश्चिमा देशमा सुरु भएको र एसिया तथा अफ्रिका महादेशमा उक्त विधाको अध्ययन थालिँदा पश्चिमकै पाठ्यक्रमको हुबहु नक्कल गरेको उल्लेख गर्दै अधिकारीले नेपालमा पनि आधुनिक बन्ने लहडमा मौलिकतालाई बेवास्ता गरिएको गुनासो गरेका छन् ।

तृतीय अधिकरणमा अधिकारीले साधारणीकरण सिद्धान्त र साधारणीकरण ढाँचाबीचको फरक प्रस्ट्याएका छन् । साधारणीकरण सिद्धान्त काव्यको सम्प्रेषणका सन्दर्भमा प्रतिपादित भएको र भरतमुनिकृत *नाट्यशास्त्र*का रस-सूत्रको व्याख्याका क्रममा काव्यशास्त्राचार्य भट्टनायकले साधारणीकरण शब्दको उल्लेख गरेको बताइएको छ । त्यसमा भर्तृहरिकृत *वाक्यपदीय*बाट समेत ज्ञान लिई साधारणीकरण ढाँचा निर्माण गरिएको उल्लेख छ । जेएस यादव र आईपी तिवारीलाई हिन्दू काव्य-शास्त्रमा सम्मानित साधारणीकरण सिद्धान्तलाई सञ्चार विधामा ल्याएको जस पनि दिइएको छ । तृतीय अधिकरणमै अधिकारीले साधारणीकरण ढाँचाका तत्त्वहरू भनेर सहृदय, भाव, अभिव्यञ्जना, सन्देश, सारणी, रसास्वादन, दोष, सन्दर्भ र प्रतिक्रियालाई उल्लेख गरेका छन् ।

चतुर्थ अधिकरणमा 'सहृदयता' नै साधारणीकरण सिद्धान्त र ढाँचाको सारतत्त्व वा केन्द्रीय अवधारणा भएको बताइएको छ । सहृदयताको कारण नै हिन्दू समाजमा भएको भेद-विभेदबीच पनि सञ्चार सम्भव हुने अधिकारीको तर्क रहेको छ । पश्चिमा ढाँचा र साधारणीकरण ढाँचाबीच भिन्नता देखाउँदै पश्चिमा ढाँचामा प्रेषक प्रधान भएको तर साधारणीकरण ढाँचामा भने प्रेषक र प्रापक सहृदय हुने बताइएको छ । सिद्धान्ततः सहृदय भन्नाले भावानात्मक अन्तर नभएका प्रेषक र प्रापक हुन् तर सञ्चारका सन्दर्भमा भने एकअर्कालाई सुन्न तयार र आफूलाई प्रेषक वा प्रापक भनेर छुट्याउन सक्ने जो-कोही पनि सहृदय हुन् । सञ्चार दिक् (स्पेस) र काल (टाइम) मा गरिने र दिक् र काल वैदिक विवेचनामा चक्रीय मानिने हुँदा साधारणीकरण ढाँचा चक्रीय भएको पनि यसै अधिकरणमा उल्लेख छ । साथै साधारणीकरण ढाँचा वैदिक हिन्दूमतबाट आएको पनि आधिभौतिकका साथै आधिदैविक र आध्यात्मिक सञ्चारलाई पनि समेट्ने बताउँदै सञ्चारबाट नै सबै पुरुषार्थ चतुष्टय (अर्थ, काम, धर्म र मोक्ष) प्राप्त गर्न सकिने विश्लेषण पनि गरिएको छ ।

पञ्चम अधिकरणमा विश्वमा हिंसा र घृणा व्याप्त रहेको अहिलेको बेलामा सञ्चारबाट सहृदयता प्राप्त गरी द्वन्द्वको निराकरण गर्न सकिने बताइएको छ ।

अर्कोतर्फ सञ्चारबाट मोक्ष पनि प्राप्त गर्न सकिने र मोक्ष प्राप्त हुने पथलाई योग भनिने हुँदा भक्तियोग, ज्ञानयोग र कर्मयोगमा सञ्चारयोग पनि थपिएको अधिकारीले उल्लेख गरेका छन् । यस्तै, हिन्दू धर्मानुसार मोक्ष प्राप्ति गराउने ज्ञानलाई विद्या र अरु सबैलाई अविद्या मानिने हुँदा सञ्चार पनि अब विद्या भएको पुष्टि हुने पनि बताइएको छ । अन्त्यमा "सबैको सुख आनन्द शान्ति समान मनाउन" आफूले साधारणीकरण ढाँचामार्फत सहृदयता-दर्शन अधि सारेको भन्दै अधिकारीले सञ्चार मीमांसा काव्यको बिट मारेका छन् ।

मूलपाठमा समेटिएका पाँच अधिकरणका साथै लेखकको प्राक्कथन र तीनओटा परिशिष्ट खण्ड पनि समाविष्ट छन् । पहिलो परिशिष्टले साधारणीकरण ढाँचाका लागि पृष्ठभूमि तयार पार्छ भने अंग्रेजी भाषाको दोस्रो परिशिष्टले साधारणीकरण ढाँचाका सम्बन्धमा अहिलेसम्म भएका सैद्धान्तिक कामलाई समग्रतामा चर्चा गर्छ । अन्तिम परिशिष्टमा साधारणीकरण ढाँचाबारेका छानिएका केही सन्दर्भसामग्रीको विवरण राखिएको छ । यी परिशिष्टहरू राख्ने काम जिज्ञासु पाठक र शोधकर्ताका लागि भएको बुझिन्छ तर ती परिशिष्टमा रहेका सामग्री नयाँ भने होइनन् ।

आकारमा सञ्चार मीमांसा पुस्तक निकै सानो छ । सञ्चार सिद्धान्त एवं ढाँचाजस्तो गहन विषयवस्तुलाई अत्यन्त संक्षेपमा प्रस्तुत गर्न सक्नु कवि एवं सिद्धान्तकारका रूपमा अधिकारीको सफलता हो । यसले शोधलेख वा अनुसन्धानमूलक पत्रहरू पढ्ने बानी वा जाँगर नभएका नेपाली भाषाका पाठकहरूलाई सहज रूपमा सरल ढंगले सञ्चार के हो ? सञ्चारको प्रमुख उद्देश्य के हुनुपर्दछ ? सञ्चार कतिखेर सफल हुन्छ ? सञ्चार सिद्धान्त भनेको के हो र किन आवश्यक छ ? संस्कृतिअनुसार सञ्चार कसरी फरक पर्दछ ? जस्ता सवालबारे जानकारी गराउन सक्छ ।

पश्चिमा चिन्तकहरूले प्रायः गद्यलाई आफ्नो अभिव्यक्तिको माध्यम बनाएको पाइन्छ भने भारतवर्षमा वेद, उपनिषद्, गीताजस्ता ग्रन्थ पद्यमै लेखिएका छन् । हिन्दू, बौद्ध, जैन आदि परम्परामा दर्शन, सिद्धान्त, नीतिलाई पद्यमार्फत नै प्रायः लेखिएको पाइन्छ । काव्यशास्त्र, सौन्दर्यशास्त्र आदिका सिद्धान्तकारहरूले पनि यही परम्परालाई पछ्याएका छन् । तर सञ्चार सिद्धान्तका हकमा भने आजसम्म कुनै पनि कृति पद्यमा लेखिएको पाइएको छैन । तर, पद्यन र बुझ्न सरल होस् भनेर वेद, उपनिषद्, गीताजस्ता पुस्तकहरू पनि गद्यमा व्याख्या भइरहेको अहिलेको समयमा सञ्चार सिद्धान्त एवं ढाँचाजस्तो गहन विषयलाई पद्यमा लेख्नुको तात्पर्य पुस्तकमा खुलाइएको छैन ।

"सञ्चार मीमांसाको प्रकाशन नेपाली भाषामै साधारणीकरण ढाँचासम्बन्धी थप अध्ययन गर्न चाहनेलाई हो" भनेर लेखकले किटे पनि यो पुस्तक पद्य कविता पढ्ने र बुझ्ने स्त्रिय भएका सीमित पाठकका लागि मात्र लेखिएको प्रतीत हुन्छ । अरू सञ्चारविद् वा प्राध्यापकहरूले साधारणीकरण ढाँचा वा सिद्धान्तबारे गरेका टिप्पणी पनि परिशिष्टमा समावेश गरिएको भए राम्रो हुन्थ्यो ।

सञ्चार ढाँचा बनाउनु एउटा कुरा हो तर त्यो प्रख्यात हुनु वा प्रख्यात बनाइनु अर्को कुरा भएकाले सञ्चार ढाँचाको रूपमा साधारणीकरण ढाँचालाई कन्सेप्ट र कन्सट्रक्टभन्दा माथि उठाएर आम-मानिसको दैनिकीमा पनि जाँचिनु आवश्यक छ । नत्र भने नवीन नै भए पनि अरू विभिन्न ढाँचा जस्तै साधारणीकरण ढाँचा पनि कोरा सिद्धान्तमै सीमित हुन सक्छ । यद्यपि हिन्दू संस्कृतिसापेक्ष मौलिक ढाँचाको पृष्ठभूमि, आवश्यकता, तत्त्व र प्रयोगका बारेमा लेखिएको पुस्तक *सञ्चार मीमांसा* एउटा प्रयोग भने अवश्यै हो ।

सन्दर्भसामग्री

भट्टराई, हर्षनाथ । २०६३ । *राष्ट्रिय नेपाली शब्दकोश* । काठमाडौँ : एडुकेशन पब्लिशिंग हाउस ।

अमोल आचार्य

विद्यार्थी, विकास अध्ययन, काठमाडौँ विश्वविद्यालय